

UNESCO@vlaanderen

UNESCO Platform Vlaanderen vzw

Organisatie
van de Verenigde Naties
voor Onderwijs,
Wetenschap en Cultuur

WAAROM LESGEVEN OVER DE HOLOCAUST?

Originele versie gepubliceerd in 2013 door de VN Organisatie voor Onderwijs, Wetenschap en Cultuur (UNESCO), 7, Place de Fontenoy, 75352 Parijs 07 SP, Frankrijk.

De originele brochure is een uitgave van de afdeling Onderwijs van Unesco in Parijs.
De Nederlandstalige editie is een uitgave van UNESCO Platform Vlaanderen vzw.

Onze bijzondere dank gaat uit naar Stephen Feinberg, onderwijsadviseur, voor zijn belangrijke bijdrage aan deze publicatie.

Verder willen wij ook de volgende externe peer reviewers hartelijk danken voor hun waardevolle feedback op het concept van deze brochure: Richard Freedman (South African Holocaust and Genocide Foundation), Karen Polak (Anne Frank Huis), Paul Salmons (Institute of Education, Universiteit van Londen), Marjan Verplancke & Christophe Busch (Kazerne Dossin, Mechelen) en Simon Schepers (Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie).

© UNESCO 2013
Alle rechten voorbehouden
© Nederlandstalige editie: UNESCO Platform Vlaanderen vzw 2014
ondernemingsnummer 0 420 064 834
D/2014/9546/2

Coverfoto's:
Koffers, gestolen van mensen die naar Auschwitz-Birkenau werden gedeporteerd.
©Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau / Pawel Sawicki
De herdenkingsmuur met portretten in Kazerne Dossin
© Christophe Ketels
Lucien Olesinski, 17 jaar oud, op 20 september 1943 vanuit de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd en daar omgekomen.
© Kazerne Dossin
Het eindpunt van de treinen en de hoofdingang of 'Poort des Doods'.
© Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau
© Tim Gulick

Vertaling: Berty Goudriaan
Druk: Artypo De Panne, www.artypo.be

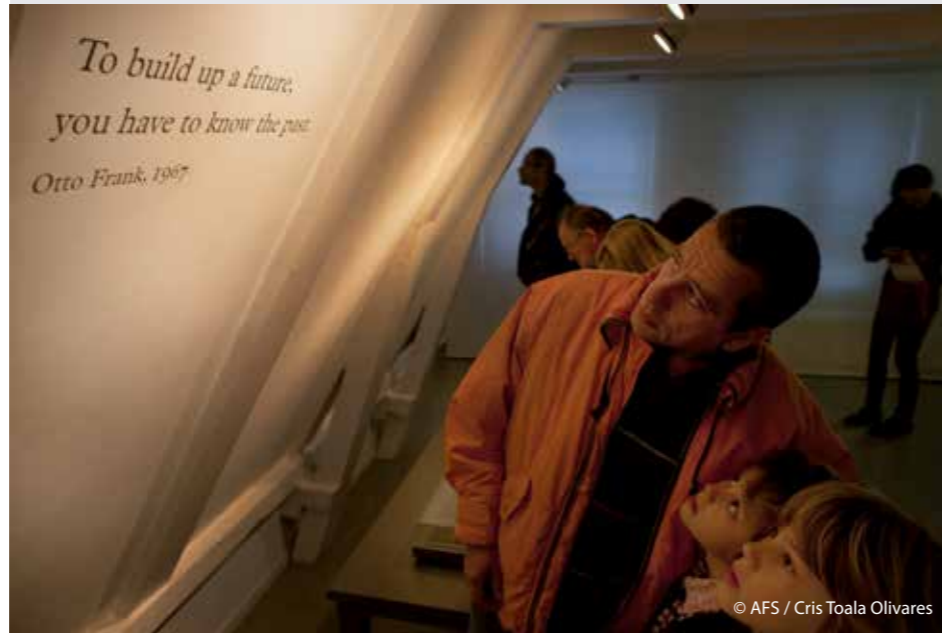
WAAROM LESGEVEN OVER DE HOLOCAUST?

Een eeuw van genocides	4
De Holocaust: een keerpunt in de geschiedenis	6
Genocide kan worden vermeden	8
De verantwoordelijkheid van landen en hun burgers	9
Wie zwijgt, stemt toe	11
De oorsprong van vooroordelen en racisme	12
Misbruik van moderne technologie	14
Lesgeven over de Holocaust: uitdagingen en mogelijkheden voor leerkrachten	15
Bronnen voor lessen over de Holocaust en andere genocides	20

“De geschiedenis van de genocide tijdens de Tweede Wereldoorlog behoort niet alleen tot het verleden. Het is een ‘levende geschiedenis’ die ons nog steeds allemaal aangaat, ongeacht onze achtergrond, cultuur of religie. Na de Holocaust hebben er nog andere genocides plaatsgevonden, in verschillende delen van de wereld. Hoe kunnen we betere lessen trekken uit het verleden?”

Irina Bokova,
directeur-generaal van UNESCO
27 januari 2012

WAAROM LESGEVEN OVER DE HOLOCAUST?

Unesco werd direct na de Tweede Wereldoorlog opgericht door de geallieerden die nazi-Duitsland hadden bevochten en verslagen. De rassenleer die de basis vormde voor de ideologie van de Duitse regering in die periode, werd beschouwd als een vrijbrief voor daden die nooit eerder in de menselijke geschiedenis hadden plaatsgevonden. Nooit eerder werden burgers het doelwit van militaire acties met zo weinig respect voor het menselijke leven. Nooit eerder had een land gestreefd naar de volledige vernietiging van bepaalde bevolkingsgroepen, die het in de ogen van de nationale beleidsmakers niet waard waren om te leven. Centraal in de geschiedenis van nazi-Duitsland staat de Holocaust of Shoah: de poging van nazi-Duitsland en zijn collaborateurs om alle Joodse mannen, vrouwen en kinderen binnen hun bereik uit te moorden, een tot dan toe nog nooit eerder voorgekomen massamoordprogramma op Europees niveau.

WAT IS DE HOLOCAUST?

De Holocaust was de systematische, bureaucratische, door de staat geleide vervolging en uitroeiing van ongeveer zes miljoen Joden door het naziregime en zijn collaborateurs. Het woord ‘holocaust’ stamt uit het Grieks en betekent brandoffer. De nazi’s, die in januari 1933 in Duitsland aan de macht kwamen, geloofden in de superioriteit van het Duitse ras en beschouwden de Joden als een inferieur ras en een bedreiging voor hun Duitse ‘rasgemeenschap’.

Tijdens de periode van de Holocaust hadden de Duitse autoriteiten het ook nog op enkele andere bevolkingsgroepen gemunt wegens hun zogenaamde raciale inferioriteit: Roma (zigeuners), gehandicapten en sommige Slavische volkeren (o.a. Polen en Russen). Nog andere groepen werden vervolgd om hun politieke of ideologische overtuiging of op grond van hun gedrag, waaronder communisten, socialisten, jehovagetuigen en homoseksuelen.

United States Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., VS

De Holocaust was de moord op ongeveer zes miljoen Joden door de nazi’s en hun collaborateurs. Tussen de Duitse invasie in de toenmalige Sovjet-Unie in de zomer van 1941 en het einde van de oorlog in Europa in mei 1945, streefden nazi-Duitsland en zijn medestanders ernaar om elke Joodse burger op hun grondgebied te doden. Aangezien de discriminatie van de Joden door de nazi’s begon toen Hitler in januari 1933 aan de macht kwam, beschouwen veel historici dit moment als het begin van de Holocaust. De Joden waren niet de enige slachtoffers van Hitlers regime, maar zij vormden wel de enige groep die de nazi’s volledig wilden uitroeien.

Yad Vashem, Jeruzalem, Israël

Het is Unesco’s missie om een bijdrage te leveren aan wereldwijde vrede, uitroeiing van de armoede, duurzame ontwikkeling en een interculturele dialoog door middel van onderwijs, wetenschap, cultuur, communicatie en informatie. Unesco is ervan overtuigd dat het van wezenlijk belang is om te leren over de Holocaust. Op die manier kunnen we beter begrijpen hoe Europa is kunnen afglijden naar deze genocide. Zo krijgen we een inzicht in de daaropvolgende ontwikkeling van het internationaal recht en de internationale instellingen die erop gericht zijn genocide te voorkomen en te bestraffen. Door een zorgvuldige vergelijking met andere voorbeelden van massaal geweld kunnen wij bijdragen aan het beter begrijpen van de onderliggende mechanismen en de preventie van toekomstige genocides of andere vormen van grootschalige gruweldaden.

Het hoofdkwartier van Unesco in Parijs.
© UNESCO/Michel Ravassard

Dr. Raphael Lemkin,
die het woord 'genocide' heeft bedacht.
© UN Photo

EEN EEUW VAN GENOCIDES

In alle culturen overal ter wereld zijn mensen in de loop der tijden betrokken geweest bij het doden van andere mensen. En hoe sterker en gesofisticeerder de wapens werden, hoe meer mensen er omkwamen door toedoen van hun medemensen. Behalve de massamoord op de Joden in Europa, vervolgde en vermoordde nazi-Duitsland ook andere bevolkingsgroepen op grote schaal: de Roma (een misdaad die ook wel Porajmos, 'de grote verslinding', of Samudaripen, 'het grote sterven' wordt genoemd), de Polen en de gehandicapten. Daarnaast heeft dit regime de dood op zijn geweten van meer dan drie miljoen Russische krijgsgevangenen, ontelbare burgers in de bezette gebieden en nog tienduizenden anderen door de vervolging van politieke tegenstanders, homoseksuelen en jehovagetuigen. Deze aanval op de menselijke waarden was zo traumatisch, dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog zelfs een nieuw woord werd bedacht door Raphael Lemkin, een Joods-Poolse advocaat, om dit fenomeen te beschrijven: genocide. Het is een samenvoeging van het oud-Griekse woord genos (ras, stam) en het Latijnse achtervoegsel -cide (moord).

Na het einde van de Tweede Wereldoorlog in 1945 wensten alle zegevierende landen vurig dat zoiets misdadigs en wreeds nooit meer zou gebeuren. Ze sloten hierover dan ook een internationale overeenkomst: het VN-Verdrag inzake de preventie en bestraffing van de misdaad van genocide (1948). Desondanks hebben er sindsdien op verschillende plaatsen in de wereld genocides en andere massale wreedheden plaatsgevonden. En telkens wanneer er zoiets gebeurde, verwezen politici, wetenschappers en verontruste burgers naar de geschiedenis en de 'lessen' van de Holocaust in een poging te verklaren hoe het mogelijk was dat de mensheid er wéér niet in geslaagd was om een genocide te voorkomen. Wat kunnen we leren over de preventie van genocides en andere massale wreedheden door de Holocaust en andere nazimisdaden te bestuderen?

Massagraf in Rwanda.
© IRIBA Centre / Danièle Lacourse

Volgens artikel 2 van het **VN-Verdrag inzake de preventie en bestraffing van de misdaad van genocide**, dat werd goedgekeurd in 1948, betekent genocide elk van de volgende daden, gepleegd met de bedoeling om een nationale, etnische, raciale of religieuze bevolkingsgroep geheel of gedeeltelijk te vernietigen:

- (a) het doden van leden van de groep;
- (b) het toebrengen van ernstig lichamelijk of geestelijk letsel aan leden van de groep;
- (c) het opzettelijk aan de groep opleggen van levensvoorwaarden die gericht zijn op zijn hele of gedeeltelijke lichamelijke vernietiging;
- (d) het nemen van maatregelen, bedoeld om geboorten binnen de groep te voorkomen;
- (e) het op gewelddadige wijze overbrengen van kinderen van de groep naar een andere groep.

Wat kunnen we leren over de preventie van genocides en andere massale wreedheden door de Holocaust en andere nazimisdaden te bestuderen?

Door deze geschiedenis te bestuderen, worden we ons bewuster van het gevaar van genocide in deze tijd en van het belang van respect voor individuele mensenrechten en universele waarden.

Lucien Olesinski, 17 jaar oud, op 20 september 1943 vanuit de Dossinkazerne naar Auschwitz-Birkenau gedeporteerd en daar omgekomen.
© Kazerne Dossin

DE HOLOCAUST: EEN KEERPUNT IN DE GESCHIEDENIS

Door les te geven en te leren over de Holocaust, vestigen we de aandacht op universele thema's die centraal staan in Unesco's pogingen om wereldvrede en wederzijds begrip te bevorderen. De Holocaust was een keerpunt in onze geschiedenis. Volgens historici vertoont de Holocaust verschillende kenmerken die we ook terugvinden bij andere genocides. Zo stelt Gregory Stanton dat elke genocide tien voorspelbare stadia doorloopt: indeling, stigmatisering, discriminatie, ontmenselijking, organisatie, polarisering, voorbereiding, vervolging, uitroeiing en ontkenning.

Tegelijk bevat de Holocaust ook elementen die nog nooit eerder werden waargenomen. Het was bijvoorbeeld de bedoeling van de nazi's om werkelijk elke Jood op hun (eigen of bezet) grondgebied te vermoorden. Bovendien hadden ze met de uitroeiing van de Joden geen enkel pragmatisch doel voor ogen. Andere genocides of grootschalige gruweldaden hadden doorgaans een duidelijke economische, politieke of militaire bedoeling, maar bij de vernietiging van het Joodse volk speelden dergelijke beweegredenen geen enkele rol. Hun uitroeiing was puur gebaseerd op de rassenleer die stelde: "Ras is een doorslaggevende en vormende kracht in het bestaan van een natie. Taal, cultuur, gewoonten, vroomheid, tradities, levensstijl, en ook wetten, overheidssystemen en bewindvoering, alles in het leven is bepaald op grond van ras" (Der Reichsführer SS/SS Hauptamt, Rassenpolitik, Berlijn, 1943).

Volgens de nazitheorie konden rassen ook hiërarchisch worden ingedeeld. Sommige rassen waren superieur, andere rassen waren minderwaardig en parasitair, en mochten om die reden zelfs worden uitgemoord. Zoiets was nog nooit eerder in de geschiedenis voorgekomen. Deze theorieën ontkenen alles waar Unesco nu voor staat: gelijkheid, respect en rechtvaardigheid voor iedereen, ongeacht ras, geslacht, religie of taal. Door deze geschiedenis te bestuderen, worden we ons bewuster van het gevaar van genocide in deze tijd en van het belang van respect voor individuele mensenrechten en universele waarden.

Voor België was de Holocaust een catastrofe zonder weerga. Uit België werden 25.484 Joden en 352 zigeuners weggevoerd met medeweten en hulp van Belgische burgers en overheden. Ook werden 40.000 politieke tegenstanders door de nazi's gevangen gezet, onder andere in het Fort van Breendonk in Willebroek.

De Belgische Holocaust is tevens een erg goed gedocumenteerde misdaad. In Kazerne Dossin, in Mechelen, de vertrekplaats van de raciale deportatie, worden alle archieven bewaard. De Tweede Wereldoorlog en de Holocaust beïnvloedden ook in België het politieke en sociale referentiekader. Om actuele tendenzen en beslissingen beter te begrijpen, is het van belang deze geschiedenis te doorgronden.

"Of je nu in Centraal-Afrika, China, het Stille Oceaan gebied of Zwitserland woont, je moet je altijd bewust zijn van het gevaar van genocide. Onderwijs over de Holocaust is uiteindelijk bedoeld om de mensheid zo ver mogelijk te houden van een dergelijke extreme vorm van massamoord."

Yehuda Bauer, historicus, UNESCO, 31 januari 2012

GENOCIDE KAN WORDEN VERMEDEDEN

Door de mens veroorzaakte catastrofes zijn geen historische toevalligheden, maar kunnen worden vermeden.

© Mémorial de la Shoah/CDJC

Genocides vinden plaats omdat mensen en regeringen beslissingen nemen en handelingen stellen die leiden tot discriminatie en vervolging, of deze in stand houden. Wanneer leerlingen focussen op deze politieke keuzes, krijgen ze duidelijker zicht op hoe geschiedenis wordt geschreven. Als ze bijvoorbeeld ontdekken waarom regeringen in Europa en in Amerika de immigratiestroom beperkten op het moment dat de onderdrukking van de Joden het ergst was, zullen ze beseffen dat politieke beslissingen verschrikkelijke gevolgen kunnen hebben. En als ze dan later andere genocides en misdaden tegen de mensheid bestuderen, zullen ze begrijpen dat door de mens veroorzaakte catastrofes geen historische toevalligheden zijn, maar hadden kunnen worden vermeden. Door zich grondig te verdiepen in de

Holocaust, zullen ze ook zien hoe complex alles is en zullen ze zich realiseren dat dergelijke gebeurtenissen niet zomaar even kunnen worden verklaard, maar het resultaat zijn van tal van historische, economische, religieuze en politieke factoren. Deze wetenschap draagt op zijn beurt weer bij aan het besef dat de preventie van genocides en andere gruweldaden al kan beginnen met het (h)erkennen van alarmsignalen.

Het verplegend personeel van het 'euthanasiecentrum' Hadamar in Duitsland.
© Mémorial de la Shoah/CDJC

DE VERANTWOORDELIJKHEID VAN LANDEN EN HUN BURGERS

Door de Holocaust te bestuderen, zullen leerlingen gaan nadenken over politieke verantwoordelijkheden, en de werking van overheidsstructuren nader onderzoeken. De Holocaust was een staatsonderneming die werd erkend door de wet. Onderzoek hiernaar roept uiteraard vragen op over het gebruik en misbruik van politieke macht voor gewelddadige doeleinden op nationaal niveau en uiteindelijk zelfs op internationaal niveau. Het is bijvoorbeeld zinvol om zicht te krijgen op de rol van de regering en de quasigouvernementele organisaties zoals de paramilitaire eenheden SA (Sturmabteilung) of SS (Schutzstaffel) bij de vervolging en bijna totale uitroeiing van de Joden – niet alleen in Duitsland, maar in een groot deel van Europa. Dit zal leerlingen bewustmaken van de rol en verantwoordelijkheid van de regering, de individuele burgers en de gehele samenleving wat betreft de almaar toenemende mensenrechtenschendingen. Een ander voorbeeld is de actieve medewerking van Duitse artsen en

Vinnitza, Oekraïne: Duitse soldaten kijken toe hoe een lid van de Einsatzgruppen een Jood vermoordt, juli 1941.
© Yad Vashem

verpleegsters aan het euthanasieprogramma Aktion T4 van nazi-Duitsland, dat leidde tot de moord op meer dan 200.000 geestelijk of lichamelijk gehandicapten en psychiatrische patiënten (mannen, vrouwen en kinderen boven de 6 jaar). Of de deelname van gewone Duitse soldaten aan de moord op meer dan een miljoen Joden, een van de opdrachten voor de Einsatzgruppen (speciale doodseskaders) in het oostelijke deel van Europa. Dit zet aan tot nadenken over het menselijk gedrag, gehoorzaamheid, conformisme en de kracht van een ideologie; over de aansluiting van een hele samenleving bij een regering die de internationaal erkende mensenrechten met de voeten treedt.

Lesgeven over de Holocaust kan jonge mensen helpen om belangrijke denkbeelden te leren kennen die ook van pas zullen komen bij het bestuderen van andere voorbeelden van massaal geweld. Wanneer leerlingen dan later andere vormen van grootschalige mensenrechtenschendingen in de geschiedenis bestuderen, zullen ze in staat zijn om de link te leggen met wat ze al hebben geleerd over de Holocaust, en zullen ze zich meer bewust zijn van hun eigen verantwoordelijkheid als wereldburgers. De collectieve herinnering aan menselijk leed, veroorzaakt door menselijke gedragingen, moet jongeren met andere woorden inspireren tot een houding van actief respect in de huidige maatschappij.

De geschiedenis van de Holocaust roept uiteraard vragen op over het gebruik en misbruik van politieke macht voor gewelddadige doeleinden op nationaal niveau en uiteindelijk zelfs op internationaal niveau.

WIE ZWIJGT, STEM T O E

Niets doen terwijl anderen op brutale wijze worden onderdrukt door de regering, is een vorm van medeplichtigheid die, in het geval van de Holocaust, tot gevolg had dat de daden van de nazi's en hun collaborateurs sociaal meer aanvaard werden. De meeste mensen in Europa kwamen niet in opstand tegen de onmenselijke wreedheden van het naziregime. Toch blijkt duidelijk uit een onderzoek naar individuen en groepen die hiertegen wel actie ondernamen, dat het wel degelijk zin had om op te komen voor de rechten van anderen. Het beste voorbeeld hiervan zijn de duizenden niet-Joden die hun eigen leven riskeerden tijdens de Holocaust om Joden te behoeden voor een gewisse dood door hen te laten onderduiken of hen valse papieren te bezorgen, door hun kinderen te redden of hen te helpen ontsnappen. Deze mensen en hun helpers gaven blijk van grote moed en menselijkheid ondanks het enorme risico dat ze hierdoor zelf liepen.

In België ontsnapte ongeveer de helft van de in het najaar van 1940 geregistreerde Joden aan de deportatie. Heel wat niet-Joden waren betrokken bij de complexe organisatie van het verbergen en onderduiken. Katholieke instellingen als kloosters en (kost)scholen speelden daarbij een belangrijke rol. Uiteindelijk wisten in België ruw geschat 15.000 Joden onder te duiken. Dat vereiste voor elk van hen een netwerk van personen die hulp boden.

Op een ander niveau zien we deze daadkracht terug in bijvoorbeeld de acties van sommige religieuze leiders die het nazibeleid in verband met het T4 euthanasieprogramma (om gehandicapten in het Duitse Rijk te vermoorden) in twijfel trokken. Ook opvallend waren de zogenaamde Rosenstrasse-demonstraties van niet-Joodse Duitse vrouwen die in februari 1943 protesteerden tegen de arrestatie van hun Joodse echtgenoten. Ze bleven net zolang protesteren tot hun mannen werden vrijgelaten, in maart 1943. In België is het opmerkelijkste voorbeeld het tegenhouden van de twintigste trein die van Mechelen naar Auschwitz reed. Door de actie van drie jonge mannen slagen uiteindelijk meer dan tweehonderd Joden erin uit die trein te springen. Maar ook de acties van het Joods verdedigingscomité of van de Bende van Anghelov, de weigering van de Brusselse Burgemeesters om de Jodenster uit te delen of het verhaal van Mala Zimetbaum maken duidelijk dat constructieve individuele of collectieve acties soms wel degelijk een positieve invloed kunnen uitoefenen op een onderdrukkend regime dat (een deel van) zijn burgers de essentiële mensenrechten ontzegt. Holocausteducatie wijst mensen dus op de handelingsvrijheid die er is om, ondanks alles, tegen de stroom in te gaan en niet onverschillig of afzijdig te blijven.

De jonge Andrée Geulen helpt in België meer dan 3000 Joodse kinderen onderduiken.
© Kazerne Dossin

DE OORSPRONG VAN VOOROORDELEN EN RACISME

Genocide, grootschalige gruweldaden en mensenrechtenschendingen zijn een historische en hedendaagse realiteit in de eenentwintigste eeuw. Een grondige studie van de Holocaust zal leiden tot een beter begrip van de politieke, economische en sociale achtergronden van de vele vormen van vooringenomenheid. De identificatie van bepaalde groepen als ‘de anderen’ en hun stereotypering, stigmatisering, ontmenselijking en uiteindelijke vernietiging is niet alleen duidelijk waarneembaar in de behandeling van Joden en Roma door de nazi’s, maar bijvoorbeeld ook in de genocide op de Tutsi in Rwanda (1994) en de door een ideologische klassenstrijd gedreven genocide in Cambodja (1975-1979). Door te leren over de Holocaust, zullen leerlingen bewuster worden van en gevoeliger worden voor de positie van minderheden. Een analyse van de mechanismen die hebben geleid tot de Holocaust, kan hen helpen te beseffen dat het veel belangrijker en zinvoller is om diversiteit te aanvaarden en te waarderen, in plaats van het te zien als een reden voor onenigheid en strijd.

“In mijn ogen is genocide een extreme vorm van een identiteitgerelateerd conflict dat niet voortvloeit uit de verschillen tussen groepen op zich, maar uit de gevolgen van die verschillen die zich uiten in flagrante ongelijkheid, discriminatie, marginalisering, uitsluiting, stigmatisering, ontmenselijking en de ontzegging van fundamentele rechten. De meest effectieve vorm van preventie is dan ook een constructief diversiteitsbeleid ter bevordering van gelijkheid, inclusie, respect voor de fundamentele rechten en naleving van de democratische waarden en gebruiken.”

Francis Deng, speciaal adviseur van de VN secretaris-generaal voor de preventie van genocide, in zijn afscheidnota aan het einde van zijn opdracht, 2012

Antisemitisme – vooroordelen en haat tegen Joden – dat wortelt in het oude theologische anti-judaïsme, heeft in onze moderne tijd nieuwe vormen aangenomen.

Antisemitische propaganda
© Kazerne Dossin

ANTISEMITISME

Het viseren van de Joden door de nazi's, onder het mom van een rassentheorie, was niet de eerste aanval op deze bevolkingsgroep. Antisemitisme – vooroordelen en haat tegen Joden – dat wortelt in het oude theologische anti-judaïsme, heeft in onze moderne tijd nieuwe vormen aangenomen. Toen de Joden gelijke rechten kregen, kreeg het antisemitisme ook een politieke dimensie, tegen die gelijkheid. En door de opkomst in de negentiende eeuw van pseudowetenschappelijke rassentheorieën, werd het antisemitisme bovendien gevoed door de rassenleer. Deze lange geschiedenis van haat tegen de Joden kende zijn trieste hoogtepunt in de Holocaust. Maar het is nog niet voorbij: vooroordelen en stereotype veralgemening zijn nog steeds schering en inslag.

Birkenau, Polen: selectie op het perron, 27 mei 1944.
© Publiek domein

“Als barbaarsheid inherent is aan onze beschaving, dan moet het onderwijs tot doel hebben om de potentiële onbeschaafdheid ervan te onthullen.”

Georges Bensoussan, *Auschwitz en héritage?* Mille et une Nuits, Paris, 2003

MISBRUIK VAN MODERNE TECHNOLOGIE

Wanneer we de Holocaust bestuderen, zien we dat de uitvoerders van deze genocide de beste technologieën die toen beschikbaar waren, gebruikten om hun vernietigende doel te bereiken. Hoogopgeleide ingenieurs en architecten, die vaak verbonden waren aan gereputeerde en gerespecteerde firma's en bedrijven, ontwierpen en bouwden de gaskamers waarin miljoenen mensen werden vermoord in de industriële vernietigingskampen van de nazi's. En ook de andere genocides in de twintigste eeuw werden georganiseerd door de overheid, gepland door het bestaande ambtenarenapparaat, ondersteund door verschillende onderdelen van de samenleving en uitgevoerd door aan de staat verbonden militaire groepen die de meest doeltreffende middelen ter beschikking hadden om hun moorddadige taak uit te voeren.

Het gebruik van de radio tijdens de genocide op de Tutsi in Rwanda voor de verspreiding van racistische propaganda en om de moordenaars te helpen hun slachtoffers op te sporen, is daar een duidelijk voorbeeld van. De drones die de grote legers vandaag inzetten om vanop een veilige fysieke maar ook morele afstand mensen te doden, zijn daarvan een ander voorbeeld. Het besef van de macht en mogelijkheden van technologie kan leerlingen helpen bij het bestuderen van hedendaagse gevallen van mensenrechtenschendingen, en kan leiden tot politieke acties om dergelijke schendingen te voorkomen. Aandacht hiervoor is erg belangrijk, zeker gezien de enorme technologische evolutie van de laatste jaren.

Het nazi-Duitse concentratie- en vernietigingskamp Auschwitz-Birkenau werd in 1979 ingeschreven op de Werelderfgoedlijst van Unesco.
© Staatsmuseum Auschwitz-Birkenau

LESGEVEN OVER DE HOLOCAUST: UITDAGINGEN EN MOGELIJKHEDEN VOOR LEERKRACHTEN

Op het vlak van onderwijs over de Holocaust biedt Unesco's mandaat ter bevordering van de vrede via onderwijs heel wat pedagogische mogelijkheden en interessante uitdagingen aan leerkrachten. De Holocaust is een van de best gedocumenteerde gebeurtenissen in de geschiedenis en er is dus stof genoeg voor leerkrachten om zinvolle en boeiende lessen uit te werken. Er bestaat een overvloed aan gemakkelijk toegankelijke primaire bronnen (zoals documenten, foto's, kaarten, kunstvoorwerpen, dagboeken en memoires) waarmee leerkrachten in een positieve en krachtige leeromgeving kunnen inspelen op de leervragen van alle leerlingen.

In de databank <http://www.klascement.net/herinneringseducatie/> vinden lesgevers heel wat lesmateriaal rond Holocausteducatie terug.

Ooggetuigen van de geschiedenis

De verhalen van overlevenden, getuigen of bevrijders kunnen een belangrijke bijdrage leveren aan ons inzicht in de geschiedenis. In België zijn er nog enkele overlevenden van de Holocaust. Hen uitnodigen om hun verhaal te vertellen in de klas of bijvoorbeeld via internet, zal ongetwijfeld een verrijking voor de leerlingen betekenen. Door naar hun persoonlijke ervaringen te luisteren, zullen de leerlingen kennismaken met de diversiteit aan individuele belevingen van dit stuk geschiedenis, en dit in verband kunnen brengen met de collectieve dimensie ervan. Door middel van getuigenissen krijgen de abstracte statistieken (die meestal betrekking hebben op slachtoffers) opnieuw een gezicht. Op die manier worden historische gebeurtenissen enigszins tastbaar. Bovendien doen getuigen vaak beroep op het persoonlijk verantwoordelijkheidsgevoel van de luisteraars. Leerlingen zullen daarnaast ook verhalen te horen krijgen over het leven van deze mensen vóór de Holocaust, waardoor ze alles in een cultureel en historisch perspectief kunnen plaatsen en hen niet meer uitsluitend zullen zien als slachtoffers.

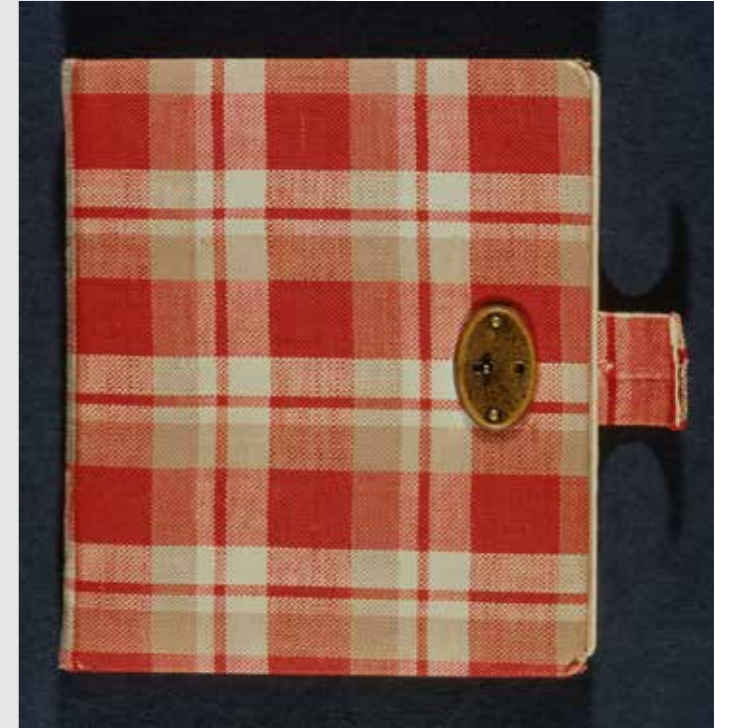
Het is in vele opzichten een boeiende en leerrijke ervaring om ooggetuigen in je lessen aan het woord te laten, maar het is raadzaam om dit goed voor te bereiden. Bij getuigenissen duiken immers heel wat moeilijkheden op. Enkele waarschuwingen zijn zeker op hun plaats. 'Een getuige is geen historicus en geen filosoof', zei Primo Levi. Het gaat telkens over een microgeschiedenis: persoonlijk, subjectief en doorgaans vanuit het slachtofferperspectief. Daarnaast is het menselijke geheugen feilbaar. Zo zal eenzelfde gebeurtenis door verschillende getuigen anders verteld worden.

Creatieve en betekenisvolle lessen

Hoewel dit onderwerp erg angstaanjagend kan overkomen – we hebben het tenslotte over genocide – blijkt toch dat er over de Holocaust in heel diverse culturen al succesvol les werd gegeven. De klaspraktijk heeft een sterke invloed op wat leerlingen leren. Daarom is het ook erg belangrijk voor leerkrachten om te kiezen voor de juiste pedagogische strategie. Lesgeven over de Holocaust, genocide of andere grootschalige gruweldaden vraagt om gevoeligheid en respect voor de complexiteit van het thema. Leerkrachten moeten dan ook zorgvuldig te werk gaan bij het selecteren van lesmateriaal (zowel teksten als beeldmateriaal), dat moet zijn aangepast aan de mogelijkheden en het niveau van de leerlingen en dat op een eerlijke en duidelijke manier het verhaal van de Holocaust vertelt zonder het te bagatelliseren.

Vakoverschrijdende methodieken

Veel leerkrachten hebben gemerkt dat een vakoverschrijdende aanpak van deze geschiedenis erg zinvol is. Een accurate combinatie van historisch, literair, artistiek en muzikaal materiaal geeft leerlingen de kans om hetgeen ze hebben geleerd in de ene context, te kunnen toepassen in of linken aan een andere context. Wanneer leerlingen bijvoorbeeld eerst les krijgen over de geschiedenis van Auschwitz, en daarna de opdracht krijgen om de korte verhalen van Primo Levi, Lilit e altri racconti, te lezen, zullen zij die verhalen veel beter kunnen plaatsen en begrijpen.

Anne Franks eerste dagboek. De dagboeken van Anne Frank werden in 2009 ingeschreven op de lijst van het Wereldgeheugen van Unesco.
© AFF Basel, CH/AFS Amsterdam, NL

De herdenkingsmuur met portretten in Kazerne Dossin © Christophe Ketels

Vergelijkende studie van genocides

Hoewel het vanuit educatief oogpunt zeker waardevol is om een vergelijkende studie uit te voeren, moet ervoor gewaakt worden dat niet de mate van lijden wordt vergeleken. Leerkrachten zouden zich tijdens de studie van de Holocaust om die reden moeten concentreren op de verschillende verschijningsvormen van het destructieve beleid dat door nazi-Duitsland en zijn collaborateurs werd gevoerd. Bij het bestuderen van andere genocides moet dan ook worden gekeken naar het specifieke beleid achter die bepaalde genocides. Een structurele vergelijking is de basis van een goede vergelijkende studie van genocides. Niemand kan immers zeggen of het lijden van slachtoffers van de Holocaust groter of zwaarder was dan dat van slachtoffers van andere genocides, en het is zeker niet de bedoeling om de verschillende genocides hiërarchisch te ordenen. Ieder voorbeeld van grootschalig geweld, inclusief de Holocaust, moet worden bekeken binnen zijn eigen context en niet worden afgezwakt, gebagatelliseerd of ontkend.

© Documentatiecentrum in Cambodja / Kalyanee Mam

Op die manier zijn lessen over de Holocaust een uitstekend begin voor de bestudering van de geschiedenis van genocides en misdaden tegen de mensheid. Een grondige vergelijking van de Holocaust met andere voorbeelden van massaal geweld kan leerlingen helpen om steeds terugkerende patronen en mechanismen in genocidale processen te herkennen. Bovendien zullen ze op die manier meer inzicht krijgen in de specifieke overeenkomsten en verschillen tussen dergelijke grootschalige gruweldaden.

Bij het nadenken over de pedagogische aanpak van het lesgeven over de Holocaust, kunnen leerkrachten een aantal leerdoelen voorzien die de doelstellingen van Unesco weerspiegelen. Discriminatie en stigmatisering van bepaalde groepen en het ontzeggen van de fundamentele rechten aan de leden ervan, kunnen leiden tot een escalatie van mensenrechtenschendingen en zelfs genocide als er niet op tijd wordt ingegrepen. Onderwijs over dit onderwerp is essentieel voor een beter begrip van de oorzaken, voor het tijdig herkennen van alarmsignalen van genocide en andere vormen van massaal geweld, en om de inspanningen voor de preventie van genocide te vergroten.

BRONNEN VOOR LESSEN OVER DE HOLOCAUST EN ANDERE GENOCIDES

Gezien het internationale karakter van het publiek tot wie Unesco zich richt, vormen de wereldwijd toegankelijke online bronnen een handige en relatief goedkope 'bibliotheek' vol informatie over onderwerpen in verband met de Holocaust, genocide en andere grootschalige gruweldaden. Het is echter van groot belang om hieruit zorgvuldig de historisch correcte informatie te selecteren. De volgende websites bevatten allemaal betrouwbare informatie en zijn vaak in meerdere talen te raadplegen.

België:

Kazerne Dossin

Kazerne Dossin: Memoriaal, Museum en Documentatiecentrum over Holocaust en Mensenrechten is een unieke en bijzondere plaats van herinnering aan de Holocaust in België. Vanuit de Dossinkazerne in Mechelen werden meer dan 25.000 Joden en zigeuners gedeporteerd naar Auschwitz-Birkenau. Amper 5% van hen keerde terug. Kazerne Dossin gaat in op de vervolging van Joden en zigeuners in België. Tot midden 1942 kon de bezetter overal in België rekenen op de medewerking van de overheden. Hoe kon dit alles gebeuren? Was er dan geen verzet? Vanuit de Holocaust gaat het museum ook op zoek naar de tijdloze mechanismen van groepsdruk en collectief geweld. Vanuit het gedrag van daders en omstanders onderzoeken ze de mogelijkheid om 'nee' te zeggen en verzet te bieden.

www.kazernedossin.eu

Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie (BCH)

In 2008 gaf de Vlaamse Minister van Onderwijs de aanzet tot de oprichting van het Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie (BCH). Het BCH is samengesteld uit organisaties die actief bezig zijn met herinneringseducatie: In Flanders Fields Museum, Oorlog en Vrede in de Westhoek, Kazerne Dossin, Stichting Auschwitz, Fort van Breendonk, Instituut voor Veteranen en Tumult. Ook de pedagogische begeleidingsdiensten van de onderwijsnetten zijn betrokken. Samen werken de leden aan het verhogen van de kwaliteit van projecten rond herinneringseducatie. Hiervoor werd een reflectie-instrument ontwikkeld: de Toetssteen Herinneringseducatie. (<http://www.herinneringseducatie.be/toetssteen>).

www.herinneringseducatie.be

KlasCement – Projectsite 'Herinneringseducatie'

Het BCH ontsluit via KlasCement een database met een groot aantal herinneringseducatieve websites en projecten. Zo kunnen leraren en leerlingen het aanbod kiezen dat het best aansluit bij hun vragen. Alle websites, tentoonstellingen, projecten, lesmateriaal en publicaties worden hier gebundeld. Bovendien wordt hierbij rekening gehouden met de eindtermen en vakoverschrijdende eindtermen (VOET). Op een eenvoudige manier zoek je vervolgens uit wat jij in de klas kan gebruiken.

www.klascement.net/herinneringseducatie

Stichting Auschwitz – Auschwitz in Gedachtenis vzw

Auschwitz in Gedachtenis vzw wil de herinnering aan de nazi-misdaden en -genocides levend houden en een collectief bewustzijn ontwikkelen bij de jeugd van vandaag en die van morgen. Ze doet dat op basis van onderzoek naar en analyses van de complexe socio-historische ontwikkelingen van het fascisme, het nationaal socialisme, het nazi-kampensysteem en de genociden van de Joden en de zigeuners. Ze trekt deze lijn door naar gelijkaardige politieke ontwikkelingen en genociden vandaag. Concreet ontwikkelt Auschwitz in Gedachtenis een aantal activiteiten op niveau van pedagogie, didactiek en nascholing gebaseerd op documentatie, archivering en onderzoek.

www.auschwitz.be

CEGESOMA

Het CEGESOMA, Studie- en Documentatiecentrum Oorlog en Hedendaagse Maatschappij, is het Belgische kenniscentrum voor de geschiedenis van de conflicten van de 20ste eeuw. Het verricht onderzoek, doet aan publiekswerking en bewaart documentatie. Als federale instelling maakt het samen met het Rijksarchief en de Koninklijke Bibliotheek deel uit van de Pool Documentatie. Het is een platform voor wetenschappelijke en maatschappelijke activiteiten in binnen- en buitenland, in het bijzonder m.b.t. de twee wereldoorlogen.

www.cegesoma.be

RCN Justice & Démocratie

In Europa sensibiliseert de Belgische NGO RCN Justice & Démocratie een breed publiek rond hedendaags massageweld via de "Als het ginder is, is het hier"-radioreeksen. RCN J&D verzorgt daarnaast ook workshops in het secundair onderwijs, aan hogescholen, universiteiten en in diverse verenigingen. De acties van RCN J&D zijn er op gericht om grootschalig bloedvergieten, zoals misdaden tegen het internationaal recht in Rwanda, Burundi, DR Congo, Bosnië of Cambodja blijvend in herinnering te brengen om nieuw geweld in de toekomst te voorkomen.

www.rcn-ong.be

Nationaal Gedenkteken van het Fort van Breendonk

Het Fort van Breendonk is een van de best bewaarde kampen in Europa. Van september 1940 tot en met september 1944 verbleven circa 3.500 gevangenen in Breendonk. Het Fort van Breendonk staat symbool voor de herinnering aan het lijden, de martelingen en de dood van zoveel slachtoffers. Daarnaast heeft het Fort een belangrijke educatieve rol. Elk jaar bezoeken 60.000 à 65.000 leerlingen het fort. Tijdens het bezoek bieden zij de jongeren voldoende informatie aan, zodat zij zich een nauwkeurig beeld van de geschiedenis kunnen vormen.

www.breendonk.be

Instituut voor Veteranen (IV-NIOOO)

Het Instituut voor Veteranen – Nationaal Instituut voor Oorlogsslachtoffers, Oud-strijders en Oorlogsinvaliden (IV-NIOOO) is een overheidsinstelling onder voogdij van de Belgische Minister van Defensie. De dienst Herinnering organiseert sinds 1998 projecten voor scholen in het kader van herinneringseducatie. Daarbij werken ze rond thema's als de Eerste en de Tweede Wereldoorlog, maar ook recentere conflicten, zoals de Rwanda-genocide en de conflicten waar België militair bij betrokken was na de Korea-oorlog (bijvoorbeeld Congo, Kosovo). De kernwoorden in hun activiteiten zijn herinnering, burgerzin, oorlog en vrede, democratie en vrijheid. Deze projecten zijn toegankelijk voor leerlingen uit het lager en secundair onderwijs, zowel Frans- en Nederlandstalig.

www.warveterans.be

Internationaal:

UNESCO - Education for Holocaust Remembrance

De website van Unesco is een goed vertrekpunt voor een eerste kennismaking met de Holocaust en mensenrechteneducatie. Deze website biedt een internationaal structureel kader voor onderzoek naar het verband tussen de Holocaust, genocide en mensenrechtenissues.

www.unesco.org/new/en/education/themes/leading-the-international-agenda/human-rights-education/holocaust-remembrance

The Holocaust and the United Nations Outreach Programme

Deze website geeft gedetailleerde informatie over het Outreach Programma van de VN over de Holocaust. Er is bovendien educatief materiaal te vinden en er worden mogelijkheden voor professionele ontwikkeling aangeboden.

www.un.org/en/holocaustremembrance

Office of the Special Adviser on the Prevention of Genocide

Dit is de website van het bureau van de speciale adviseur van de VN voor genocidpreventie.

<http://www.un.org/en/preventgenocide/adviser/index.shtml>

International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA)

De website van de International Holocaust Remembrance Alliance (IHRA) bevat veel praktische informatie over alle aspecten van lesgeven over de Holocaust, evenals over het thema 'De Holocaust en andere genocides'.

www.holocaustremembrance.com/educate

United States Holocaust Memorial Museum

De website van het United States Holocaust Memorial Museum heeft een uitgebreide collectie diepgaand historisch materiaal over de Holocaust. De website geeft ook eenvoudig toegang tot primaire bronnen, waaronder foto's en kaarten in verband met de Holocaust. Daarnaast vind je hier veel informatie over genocide en andere grootschalige wrede daden.

www.ushmm.org

Yad Vashem

Yad Vashems website is ongetwijfeld 's werelds grootste bron van informatie over de Holocaust en geeft toegang tot digitale collecties, e-learning voor professionals, een database met namen van slachtoffers van de Shoah en een enorm aanbod van historische informatie in verschillende talen.

www.yadvashem.org

Mémorial de la Shoah

De website van het Mémorial de la Shoah geeft toegang tot verschillende bronnen over de Holocaust (grotendeels in het Frans). Het bevat ook een link naar een aparte website voor lagerschoolkinderen (www.grenierdesarah.org) en een voor leerkrachten secundair onderwijs (www.enseigner-histoire-shoah.org).

www.memorialdelashoah.org

Topographie des Terrors

Deze website van de Duitse stichting Topographie des Terrors in Berlijn geeft een overzicht van instellingen over de hele wereld die zich bezighouden met de geschiedenis van de Holocaust.

www.memorial-museums.net

Project Aladin

De website Projet Aladin is een veelzijdig cultureel initiatief dat werd gelanceerd onder de bescherming van Unesco. Deze organisatie strijdt tegen de ontkenning van de Holocaust en tegen alle vormen van racisme en onverdraagzaamheid, en wil de interculturele dialoog bevorderen, in het bijzonder tussen moslims en Joden. De site is te raadplegen in het Frans, Engels, Arabisch, Turks en Farsi.

www.projetaladin.org

Anne Frank Huis

Het Anne Frank Huis is een onafhankelijke organisatie die instaat voor het beheer van het Achterhuis, de plaats waar Anne Frank ondergedoken zat tijdens de Tweede Wereldoorlog en waar ze haar dagboek schreef. De organisatie brengt via deze site het levensverhaal van Anne Frank onder de aandacht van mensen over de hele wereld en spoort iedereen aan om na te denken over de gevaren van antisemitisme, racisme en discriminatie en over het belang van vrijheid, gelijke rechten en democratie. Online vind je ook een werkstukwijzer (www.annefrankguide.net) met filmpjes, geluidsfragmenten en allerlei tips. Deze website is beschikbaar in 22 talen en landversies.

www.annefrank.org

NIOD

Kwesties die met oorlogsgeweld te maken hebben, wekken veel maatschappelijke belangstelling en vragen om onafhankelijk en wetenschappelijk onderzoek. Het NIOD, instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies, verricht en stimuleert dergelijk onderzoek en stelt zijn collecties open voor alle belangstellenden.

www.niod.nl

Joods Historisch Museum (Kindermuseum)

De collectie van het Joods Historisch Museum is sinds de oprichting in 1930 gegroeid met ongeveer 11.000 stukken. Een klein deel hiervan is te zien in de permanente tentoonstellingen 'Religie', 'Geschiedenis van de joden 1600-1900' en 'Geschiedenis van de joden 1900-nu'. Daarnaast beheert het Kenniscentrum zo'n 43.000 boeken, brochures, documenten, foto's, audio- en videomateriaal. In het JHM Kindermuseum is de permanente tentoonstelling Het huis van de familie Hollander te zien.

www.jhm.nl

USC Shoah Foundation

De USC Shoah Foundation, een Amerikaans instituut voor visuele geschiedenis en educatie, beschikt over het grootste archief met getuigenissen van overlevenden van de Holocaust ter wereld. De site geeft toegang tot een groot aantal getuigenissen (video's), lessenreeksen voor leerkrachten en diverse pedagogische bronnen. Daarnaast is er een luik met getuigenissen van overlevenden van de genocides in Armenië, Rwanda en Cambodja.

www.dornsife.usc.edu/vhi

Centre for Holocaust Education

Het Centre for Holocaust Education van het Institute of Education (IOE) is de eerste instelling die uitgebreid nationaal onderzoek naar lesgeven en leren over de Holocaust combineert met nieuwe programma's, materialen en bronnen om tegemoet te komen aan deze educatieve uitdagingen.

www.ioe.ac.uk/holocaust

South African Holocaust and Genocide Foundation

De South African Holocaust and Genocide Foundation is een uniek initiatief op het Afrikaanse continent. De stichting werkt aan een meer zorgzame en rechtvaardige samenleving waarin mensenrechten en diversiteit worden gewaardeerd en gerespecteerd. De verschillende centra van deze stichting dienen als monumenten voor de zes miljoen Joden die werden vermoord in de Holocaust en alle andere slachtoffers van het nazisme. Deze centra maken mensen bewust van de gevolgen van vooroordelen, racisme en discriminatie, en wijzen op de gevaren van onverschilligheid, apathie en stilzwijgen.

www.ctholocaust.co.za

Institute for the Study of Genocide

Het Institute for the Study of Genocide is een onafhankelijke non-profitorganisatie, erkend door de Universiteit van de staat New York en gevestigd in het John Jay College of Criminal Justice van de Universiteit van de stad New York. De website biedt uitgebreide informatie over onderzoek naar genocide, moorden door de overheid, bevolkingsgroepen die gevaar lopen, internationaal recht en genocides in het verleden.

www.instituteforthestudyofgenocide.org

Genocide Watch

Genocide Watch heeft als doel een internationale beweging uit te bouwen om genocide te voorkomen of te stoppen.

www.genocidewatch.org

Human Rights Watch

Human Rights Watch geeft nieuws, analyses, verslagen en een waaier aan bronnen over mensenrechtenissues over de hele wereld.

www.hrw.org

Fundamental Rights Agency

De European Union Agency for Fundamental Rights (FRA) is een van de gedecentraliseerde agentschappen van de Europese Unie. Hun experts geven advies aan de verschillende instituten van de EU en de Deelstaten, dit over diverse kwesties. Doel: de FRA waakt erover dat de fundamentele rechten van mensen in de Europese Unie beschermd worden.

www.fra.europa.eu

De twintigste eeuw en het begin van de eenentwintigste eeuw waren een periode van nooit eerder geziene genocides en grootschalige gruweldaden: de genocides op de Herero (Namibië) en de Armeniërs, de Holocaust en andere nazimisdaden, de stalinistische gruweldaden, de genocides in Cambodja, Oost-Timor, Rwanda, Bosnië en Herzegovina, Kosovo, Darfur, Congo . . . de lijst is schier eindeloos.

Samen met Unesco is het mogelijk om te komen tot een beter inzicht in de oorzaken van massaal geweld en genocide. De bestudering van de Holocaust kan ons helpen, door te achterhalen welke complexe factoren hierbij een rol spelen, en overheden en individuen vrij spel geven om misdaden tegen de mensheid te begaan.

Deze brochure is een initiatief van het UNESCO Platform Vlaanderen: een niet-gouvernementele organisatie die nieuws en duiding brengt over de programma's van Unesco en hoe er vanuit Vlaanderen aan wordt meegewerkt.

UNESCO Platform Vlaanderen vzw
Farasijnstraat 32
8670 Koksijde
T/F +32 (0)58 51 44 79

www.unesco-vlaanderen.be
<https://twitter.com/unescovl>
<https://www.facebook.com/UnescoPlatformVlaanderen>

**KAZERNE
DOSSIN**
MEMORIAAL, MUSEUM
EN DOCUMENTATIECENTRUM
OVER HOLOCAUST
EN MENSENRECHTEN

Herinnerings-
educatie.be

Het UNESCO Platform Vlaanderen bedankt uitdrukkelijk Marjan Verplancke & Christophe Bush (Kazerne Dossin, Mechelen) en Simon Schepers (Bijzonder Comité voor Herinneringseducatie) voor hun medewerking aan het tot stand komen van deze Nederlandstalige editie.

De Holocaust was een keerpunt in de geschiedenis van de mensheid. Kennis over en begrip van de genocide op het Joodse volk en van de andere misdaden die door het naziregime werden gepleegd, blijven van groot belang, ook nu nog.

Wie we ook zijn en waar we ook wonen, lesgeven over deze universele geschiedenis kan leerlingen helpen om kritisch te leren nadenken over de oorzaken van genocide en over de noodzaak om wereldvrede en mensenrechten te koesteren om dergelijke wreedheden in de toekomst te voorkomen.

Deze korte introductie geeft een beknopt overzicht van mogelijkheden om les te geven en te leren over de Holocaust. Dit kan dienen als leidraad voor beleidsmakers, leerkrachten en leerlingen in hun zoektocht naar wat genocide is, wat de oorzaken zijn en waarom het belangrijk is dat we ook vandaag nog blijven lesgeven over en leren van de Holocaust.

Organisatie
van de Verenigde Naties
voor Onderwijs,
Wetenschap en Cultuur

UNESCO@vlaanderen

UNESCO Platform Vlaanderen vzw

www.unesco.org/education